

23ste jaargang

nummer 7

juli 1987

DAAD EN GEDACHTE

**orgaan gewijd aan de problemen
van de zelfstandige arbeidersstrijd**

+++++
+ Bij elke bijzondere' handeling +
+ gaat het denken aan het doen +
+ vooraf. Bij het handelen van +
+ klassen of massa's blijkt de +
+ betekenis van het handelen +
+ pas achteraf. Hier gaat de +
+ daad vooraf aan het begrip. +
+++++

+++++
+ Theo Maassen +
+ +
+++++

DAAD EN GEDACHTE

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

GEEN VASTE ABONNEMENTSPRIJS

DE UITGAVE ZAL WORDEN BEKOSTIGD UIT
VRIJWILLIGE BIJDRAGEN

Redactie en administratie:

Schouw 48-11, 8232 BD Lelystad

Postgiro 307695

MARGARETHE VON TROTTA'S FILM OVER

HET LEVEN VAN ROSA LUXEMBURG

Wel zelden heb ik met zoveel gemengde gevoelens naar een film gekeken als naar die, welke Margarethe von Trotta over Rosa Luxemburg heeft gemaakt. Ik had, in 1973, het volstrekt mislukte solotoneel gezien, waarmee de actrice Josephine van Gasteren de in 1870 in Polen geboren, zowel daar als in Duitsland werkzame, socialiste gestalte probeerde te geven. Het was een voorstelling die beurtelings lachlust en irritatie opwekte; een theatergebeuren, dat het best kon worden gekarakteriseerd als 'de tweede moord op Rosa Luxemburg'. Met die herinnering in 't geheugen was ik vol bange voor-gevoelens naar de bioscoop gegaan. Alleen al het feit dat, naar de foto's te oordelen, de hoofdrolspeelster Barbara Sukowa maar een uiterst flauwe gelijkenis met de 'heldin' vertoonde, was er mede de oorzaak van dat zijn verwachtingen niet bijzonder hoog gespannen waren. Het zal, zo dacht ik, wel 'de derde moord op Rosa' wezen. Maar dat was het niet.

Er kunnen van de film in kwestie een heleboel positieve dingen worden gezegd. In de eerste plaats vertoonde Barbara Sukowa, waarschijnlijk ook dank zij haar spel, op het witte doek veel meer gelijkenis met (vooral de jonge) Rosa Luxemburg dan op de foto's in kranten en filmbladen. In de tweede plaats hadden - evenals in de Britse televisieserie *Days of Hope* - alle overige in de film voorkomende historische figuren een bijna perfecte gelijkenis met degenen die ze moesten voorstellen: August Bebel wás August Bebel; Karl Kautsky wás Karl Kautsky; Karl Liebknecht wás Karl Liebknecht; Jean Jaurès léék Jean Jaurès. Hetzelfde geldt voor de actrices die respectievelijk Luise Kautsky, Clara Zetkin en Sonja Liebknecht uitbeeldden. De enige uitzondering hierop was de acteur die de rol van Rosa's Poolse medewerker en geliefde Leo Jogiches vervulde. Maar dat was naast de vele goede gelijkenissen nog nauwelijks een bezwaar, te minder waar hij erin slaagde een karakter te scheppen dat grotendeels overeenstemde met dat wat ons omtrent het karakter van de historische Jogiches bekend is.

Er is meer wat ten gunste van de rolprent kan worden opgemerkt. De Duitsers spraken uiteraard Duits, maar de Polen spraken Pools en Jaurès sprak Frans, met het gevolg dat het filmverhaal heel wat authentieker leek

dan anders het geval zou zijn geweest. Die authenticiteit werd nog vergroot doordat de door Barbara Sukowa (Rosa Luxemburg) gesproken woorden hetzij letterlijk ontleend waren aan Rosa's brieven, redevoeringen en opstellen of min of meer daarop waren gebaseerd. Nu waren, op die brieven althans, destijds ook de teksten van Josephine van Gasteren gebaseerd. Maar de Hollandse toneelspeelster droeg ze voor op een wijze die er weinig twijfel over liet bestaan dat ze van Rosa Luxemburg totaal niets had begrepen. Dat kon van Sukowa bepaald niet worden beweerd. Het was duidelijk dat zij zich had ingeleefd in de persoon die ze moest voorstellen.

Zeker, ook in de film wordt aandacht geschonken aan Rosa's medelijden met een mishandelde buffel, aan het plezier dat ze beleefde aan de zang van de koolmees, een de bewondering die ze altijd koesterde voor fraaie landschappen. Maar naast deze kanten van haar persoonlijkheid - waarover brave burgers zich tot op de huidige dag verbazen omdat ze zich nauwelijks kunnen voorstellen dat ook een radikale sociaaldemokrate doodgewone menselijke eigenschappen heeft - krijgt de bioscoopbezoeker ook andere kanten te zien. De Rosa Luxemburg in de film blijkt er - volstrekt overeenkomstig de werkelijkheid - meer dan één minnaar op na te houden en via een terloopse opmerking van Leo Jogiches wordt er zelfs naar verwezen dat ook haar advokaat en latere medestrijder Paul Levi hiertoe heeft behoord. Bovendien, wat nog belangrijker is, de toeschouwer maakt ook kennis met Rosa als een geëngageerde schrijfster en met haar agitatorische kwaliteiten.

Het kamerawerk van deze film valt te loven en er zijn op het juiste moment archiefbeelden ingelast: van de door de Brandenburger Tor dringende massa tijdens de novemberdagen van 1918 en van de situatie aan het front in een van de laatste maanden van de eerste wereldoorlog. De kostuums zijn die welke toentertijd gedragen werden en de regisseuse lijkt er redelijk in geslaagd de sfeer van het begin van deze eeuw te benaderen. Een klein bezwaar lijkt het ons, dat sommige dingen niet altijd duidelijk zullen zijn aan hen die weinig of niets van het leven van Rosa Luxemburg afweten.

De film opent met beelden die zij die daarmee wél vertrouwd zijn onmiddellijk thuisbrengen: men ziet de tot vrouwengevangenis ingerichte vesting Wronke, waarin zij sedert het einde van 1916 opgesloten was. Wie met haar lotgevallen onbekend is zal zich afvragen wat of het naargeestige tafereel te betekenen heeft. 't Wordt hem of haar veel later natuurlijk duidelijker, maar de naam Wronke valt nergens en het blijft ook verborgen dat Rosa Luxemburg vóór en na Wronke in nog andere gevangenissen verbleef.

Onmiddellijk na de zojuist beschreven scene volgt er een met de ondertiteling *Warschau 1906*. Rosa bevindt zich wederom in een gevangenis, gearresteerd tijdens de Russische revolutie van 1905. Weten alle kijkers dat Polen en dus ook Warschau in die tijd deel uitmaakte van 't Russische tsarenrijk? Weten ze van Rosa's activiteiten in de jonge Poolse sociaaldemocratie, van haar Russische ervaringen gedurende de eerste omwenteling in het onmetelijke land? We betwijfelen het. Veel later ziet men - een soort van flashback - Rosa als kind. Wat het kleine meisje doet wordt terstond verstaan door hen die zich ooit in haar levensloop verdiepten. Het gaat om datgene waarover o.a. Henriëtte Roland Holst gesproken heeft in het eerste hoofdstuk van haar Luxemburg-biografie:

"..... wat een originele invallen heeft dit kind: ze schrijft roerende briefjes aan de huisgenoten; ze richt zich tot hen met allerliefste versjes en legt die op een vaste plaats....."

De desbetreffende beelden bewijzen weliswaar opnieuw dat Margarethe von Trotta zich serieus met haar onderwerp heeft bezig gehouden, maar men vraagt zich wel af of ze duidelijk genoeg overkomen en of het niet beter zou zijn geweest andere episoden uit Rosa Luxemburgs jeugd te laten zien.

Tegenover deze - we herhalen het - kleine bezwaren staan andere dingen. Wat ons inziens deze film tot een zeer belangrijk werkstuk maakt, is dit, dat hij overtuigend aantoon, dat de leiders van de sociaaldemocratie welgestelde door en door burgerlijke intellectuelen waren: brave, om niet te zeggen bekrompen burgers of op z'n best - zoals in het geval van Rosa Luxemburg - bevlogen idealisten. In de gehele film - en gezien het zopas opgemerkte vinden we dat terecht - komt de arbeidende klasse n i e t aan bod. Anderhalf uur lang verschijnt niet één enkele maal de gestalte van de een of andere arbeider of arbeidersvrouw op het witte doek. Zelfs in de paar scenes waar Rosa Luxemburg vergaderingen toespreekt, bestaat het publiek kennelijk (en overeenkomstig de werkelijkheid) uit afgevaardigden die zich niet direkt als 'verworpenen der aarde' onderscheiden.

En dan: de beelden van Rosa's werkkamer of van die van Kaustky. Ze komen nauwkeurig overeen met hetgeen ons van foto's bekend is. Maar het zijn typisch kamers van mensen in tamelijk goede doen en ingericht naar de toenmalige burgerlijke smaak. Margarethe von Trotta heeft zich aan de realiteit gehouden en dientengevolge het wezen der sociaaldemocratie belicht, ontdaan van alle mythen en legenden. We denken niet dat dit haar bedoeling is geweest. Maar dat doet natuurlijk niets af aan de betekenis van het resultaat.

En toch... niettegenstaande al het voorafgaande vinden we de film van Margarethe von Trotta over Rosa Luxemburg géén goede film. En wel om deze reden dat over essentiële onderdelen van haar leven en werken niet wordt gerept. Dat nu, lijkt ons een gevolg van datgene wat de maakster kennelijk voor ogen heeft gestaan. Ze legt het accent op Rosa Luxemburgs aktie tegen de dreigende (eerste) wereldoorlog en tegen de bewapeningswedloop. De redevoeringen die men hoort - zowel van Rosa als van Jaurès - zijn redevoeringen tegen oorlog en militarisme. Von Trotta gebruikt heel duidelijk de toenmalige waarschuwingen van Rosa Luxemburg als een boodschap die ook in het huidige tijdsgewricht aktueel is en zo luid mogelijk dient te worden verkondigd. Het is niet alleen zo, dat het de bioscoopbezoeker volstrekt verborgen blijft dat voor Rosa Luxemburg de strijd tegen de oorlog onlosmakelijk met de klassenstrijd was verbonden, maar de toeschouwer krijgt op deze manier ook een uiterst eenzijdig beeld van de hoofdpersoon.

Men ziet Rosa in de gevangenis druk bezig met botanische studies. Alweer, dat is volstrekt overeenkomstig de werkelijkheid. Maar dat ze tijdens haar gevangenschap zowel heer beroemde *Junius-brochure* schreef tegen het optreden van de sociaaldemocratie als, op een later tijdstip, een felle kritiek op de praktijk der bolsjewiki, daarvan verneemt men niets. Zeker ze laat zich een paar keer - en tamelijk terloops - kritisch uit over de Duitse sociaaldemocratie en over de Duitse vakbeweging. Maar dat deel van haar optreden - 't belangrijkste deel in onze ogen - blijft totaal onderbelicht. We zijn wantrouwig genoeg om ons af te vragen of dat opzet is; of Margarethe von Trotta haar anti-bewapeningsboodschap soms niet in gevaar wilde brengen door details (hoofdzaken zeggen wij) die de SPD in de huidige Bondsrepubliek hoogst onaangenaam moeten zijn.

Is het, zo vragen we verder, misschien ook hierom, dat men aan het slot van de film wel een tamelijk goede rekonstruktie te zien krijgt van

de moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, maar niets, maar dan ook totaal niets verneemt omtrent de verantwoordelijkheid daarvoor van de toenmalige sociaaldemokratie en van de regering der z.g. *Volksbeauftragten* van de eerste Duitse republiek? Is het hierom, dat wel over de *Spartakus-brieven* wordt gepraat, maar niet over datgene wat de Spartakusbond wilde en wat zijn feitelijke verhouding tot de SPD was?

In tegenstelling tot de belachelijke karrikatuur die Josephine van Gasteren ooit op de planken zette, houdt Von Trotta zich voortdurend aan de werkelijkheid, maar.... aan een deel van de werkelijkheid. Ze deed daarmee Rosa Luxemburg onrecht en het is niet de verdienste van de filmmaakster dat desondanks haar rolprent bepaalde sprookjes doorprikt. De Rosa Luxemburg die zij toont kan iedereen bewonderen. Dat spreekt niet vóór de film, dat spreekt er juist tegen. Het is het soort bedrog dat niet tot stand komt door de werkelijkheid te vervalsen, doch dat juist als gevolg daarvan des te gevaarlijker is. Waarbij we dan nog buiten beschouwing laten dat er van de historische kontekst in de film weinig blijkt.

C.B.

OVER DE PRAKTIJK VAN DE THEORIE

EN DE THEORIE VAN DE PRAKTIJK

(Voortgezette discussie met Sj. v.d. Velden)

Zoals de aandachtige lezers van het juninummer van *Daad en Gedachte* hebben kunnen zien, zijn Sjaak van der Velden en wij nog niet uitgesproken over de problemen die hij heeft aangesneden. Het is de verhouding tussen praktijk en theorie die hem blijft bezig houden. Tegen onze opvatting, dat er géén denken zonder inhoud bestaat en géén denken zonder voorwerp, zonder iets dat gedacht wordt, lijkt hem "op 't eerste gezicht" niets in te brengen. Bij nader inzien heeft hij toch wel bezwaren. Die spruiten, als wij het goed zien, hieruit voort, dat wij naar zijn mening, als puntje bij paaltje komt, aan de theorie een te geringe rol toekennen, dat we haar mogelijkheden en haar invloed onderschatten. Hoe waar het ook mag zijn, aldus Sj. v.d. V., dat een theorie "de neerslag van een praktijk" is, het is even waar, dat meer dan eens een bepaalde theorie de stoot geeft tot een bepaalde praktijk.

Dat - zo willen we hier alvast opmerken - een theorie of wel het denken de neerslag van de een of andere praktijk zou zijn is volgens ons een onnauwkeurige, in feite een onjuiste formulering, die het gevolg is van een misvatting. Alvorens dat nader toe te lichten zullen wij ons eerst bezighouden met de diverse argumenten die v.d. V. ter verduidelijking van zijn bezwaren aanvoert.

Wie, zo betoogt v.d. V., konstateert dat "denken over niets geen denken is", ziet over het hoofd, dat heel de wiskunde bestaat uit "volstrekt abstracte beweringen, die voortkomen uit voorafgaande abstracte beweringen met aan het begin van de reeks een stelsel van even abstracte beweringen

of zogenaamde axioma's." Hij voegt hieraan toe, dat sinds het ontstaan van de door Euclides ontwikkelde meetkunde in de Griekse oudheid, de wiskunde geheel los is komen te staan van enige praktijk.

Dit betoog houden wij voor totaal onjuist. De eerste wiskundigen waren mannen van de praktijk. Zowel de meetkunde als de rekenkunde zijn nauw verbonden met het dagelijks leven: meetkunde met bouwwerken, rekenkunde met betalingen. Wiskundig redeneren kan niet gescheiden worden van andere geestvermogens en wiskunde kan niet worden gescheiden van de rest van het leven. Integendeel: wiskunde is gegroeid uit de rest van 't leven en redenering is gegroeid uit ervaring. De meetkunde van Euclides is een vereenvoudiging, maar... een vereenvoudiging van de werkelijkheid. Die vereenvoudiging bestaat hieruit, dat onbelangrijke en vervolgens minder belangrijke details of bijzonderheden buiten beschouwing worden gelaten om tot het *w e z e n l i j k e* door te dringen. Dat is *a b s t r a h e r e n* en abstraheren is met het denken onlosmakelijk verbonden. Denken zonder te abstraheren bestaat evenmin als abstraheren zonder denken.

Wij hebben de indruk dat Sj. v.d. V. als hij het heeft over "abstracte beweringen" die term gebruikt in de zin van: beweringen die totaal geen verband (meer) hebben met de werkelijkheid. Als voorbeeld noemt hij "gedachtenkonstrukties zoals *d e* driehoek, *d e* lijn, enzovoorts." Maar welk voorbeeld men ook zou noemen, het verband met de werkelijkheid is er altijd en dat is er ook bij de voorbeelden die v.d.V. geeft.

Zeker, zoiets als *d e* driehoek of *d e* boom bestaat alleen in ons hoofd. Daarbuiten gaat het altijd om een *b e p a a l d e* driehoek: een met zijden van 3, 4 en 5 centimeter of zijden van een andere lengte, een met rechte of een met schuine hoeken. 't Gaat daar ook om 'n *b e p a a l d e* boom: een eik of een beuk, een berk of een denneboom. Maar de driehoek in ons hoofd is er een die datgene heeft wat alle daarbuiten bestaande driehoeken met elkaar gemeen hebben, zoals *d e* boom datgene heeft wat het *w e z e n* van alle bijzondere bomen uitmaakt. De driehoek in ons hoofd is, wat het *b e g r i p* driehoek wordt genoemd. Maar een dergelijk begrip wordt niet gevormd door van de werkelijkheid te abstraheren, doch door te abstraheren van het *b i j z o n d e r e*.

Ziehier waarom wij het voor minder gewenst of minder juist houden om het denken als "de neerslag van een praktijk" te definiëren. Een dergelijke definitie zegt weinig of niets omtrent het eigenlijke denkproces. Wordt een dergelijke definitie gehanteerd, dan lijkt het wel of het denken iets *p a s s i e f s* zou zijn: de werkelijkheid slaat er in neer, zegt men. Er wordt op deze manier niet duidelijk gemaakt dat 't denken een *a k t i e - v e* bezigheid is waarmee aan één stuk door het algemene gescheiden wordt van het bijzondere. De ongelukkig gekozen woorden waarmee Sj. v.d. V. in zijn dupliek onze opvatting heeft trachten weer te geven verdoezelen het abstraheringsproces. Dat is volgens ons bepaald geen ongelukkig toeval. Alle problemen van v.d.V. ontstaan hierdoor, menen wij, dat het abstraheringsproces voor hem het grote struikelblok vormt.

Heel duidelijk blijkt dat uit zijn opmerking, dat "anders dan wiskundig denken, maatschappelijk denken doorgaans dichter bij de praktijk staat al is ook daarbij zeer ver afdrijven mogelijk." Waarmee we hier te doen hebben is de wijd en zijd verbreide dwaling, dat er bij het maatschappelijk denken, dat wil zeggen bij het denken over de maatschappij, sprake zou zijn van een *a n d e r e* manier van denken dan bij 't wiskundig denken, het denken over de dierenwereld, over natuurverschijnselen, enz. Of

het denken, de theorie, zich nu bezig houdt met de wiskunde of met de samenleving, er gebeurt daarbij nooit iets anders dan een abstraheren van het bijzondere om tot het algemene te geraken. Om die reden onderscheiden maatschappelijke wetmatigheden zich in niets van de wetmatigheden der natuurwetenschappen. Beide soorten van wetmatigheden bestaan alleen maar in ons hoofd, zijn het resultaat van het denkproces.

Iedere theorie ontwikkelt op de hierboven beschreven wijze algemene inzichten uit een menigvuldigheid van bijzondere verschijnselen. Die algemene inzichten verschillen al naar gelang er rekening is gehouden met meer of met minder bijzondere verschijnselen. In de natuurkunde bijvoorbeeld zullen de algemene opvattingen, zal derhalve de theorie, gewijzigd moeten worden zodra nieuwe verschijnselen worden ontdekt. De geschiedenis van de natuurkunde laat zien, dat dit ook voortdurend is gebeurd. Natuurwetten zijn geen onveranderlijke wetten, zoals wel eens gedacht wordt. Ze worden voortdurend herzien wanneer een betere, dat wil zeggen een nauwkeuriger, kennis van de natuur daartoe noopt. En dat, zeggen de natuurkundigen zelf, is iets dat nimmer ophoudt. Wetenschappelijk onderzoek, zo wordt van hun kant verklaard, kan slechts leiden tot een eindeloos proces, waarbij de mate van waarheid van onze kennis voortdurend groter wordt.

Wat geldt voor de natuurwetenschappen geldt in niet mindere mate voor de wetenschap van de samenleving. Zomin als daar worden hier absolute of eeuwige waarheden ontdekt. En als bijvoorbeeld het marxisme er aanspraak op kan maken een wetenschap van de maatschappelijke ontwikkeling te zijn, dan niet omdat het "ijzeren wetten" heeft opgesteld of eeuwige waarheden heeft gevonden, maar juist omdat het de afschaffing van eeuwige waarheden en de verwerping van ieder dogma verkondigt. Dat komt neer op een kritische instelling tegenover alle onderzoeksresultaten, op een zich voortdurend rekenschap geven dat opvattingen gewijzigd behoren te worden zodra er zich maatschappelijke verschijnselen voordoen die onbekend waren in de tijd dat die opvattingen ontstonden. We komen daarop aanstonds terug naar aanleiding van het citaat van Friedrich Engels dat Sj. v.d. V., niettegenstaande zijn aversie tegen zulk een methode vanwege het daaraan toegekende gewicht, in de schaal geworpen heeft.

Volgens v.d.V. kan ook het maatschappelijk denken "zeer ver afdrijven van de praktijk" en "geeft de godsdienst hier een goed voorbeeld van". We nemen aan, dat v.d.V. met "afdrijven van de praktijk" bedoelt, dat er nauwelijks enig verband zichtbaar is tussen deze vorm van maatschappelijk denken (de godsdienst) en de maatschappelijke werkelijkheid. Waarom hij dan de godsdienst als een vorm van maatschappelijk denken beschouwt is ons volstrekt onduidelijk. Wij doen het ook, maar niet in de laatste plaats omdat wij wél een direkt verband zien tussen iedere vorm van godsdienst en de maatschappij waarin wij leven.

Is aan v.d.V., zo vragen we, de direkte samenhang ontgaan tussen primitieve religies en de primitieve samenlevingsvormen van diverse natuervolken? Heeft hij niet opgemerkt hoezeer - van een zeker tijdstip af - het katholicisme aansluit bij de hiërarchische structuur van de feodale maatschappij? Is hij er blind voor, dat de opkomst van het kapitalisme stimulerend heeft gewerkt op de verbreiding van het protestantisme?

Ook tussen het politieke denken en de praktijk - bedoeld is wederom de sociale realiteit - kan volgens v.d.V. een kloof gapen. Als voorbeeld noemt hij de verbreiding van het bolsjewisme buiten Rusland. Toen Lenin, zegt hij, in 1902 het theoretisch fundament daarvan legde, sloot hij aan

bij de in die tijd in Rusland bestaande verhoudingen. Daar zijn wij 't natuurlijk volledig mee eens. Maar, zo vervolgt Sj. v.d. V., "vele tienduizenden arbeiders wier levensomstandigheden totaal anders waren dan die welke destijds in Rusland heersten, werden niettemin lid van leninistische partijen, zodat hun leninistisch inzicht, hun leninistische wijze van politiek denken, niet paste bij de maatschappijverhoudingen waarin zij verkeerden". Tot op heden, zo voegt hij hieraan toe, "laten velen zich leiden door inzichten die ontwikkeld zijn op de achterlijke Russische steppen van het begin van de 20ste eeuw."

We zullen buiten beschouwing laten, dat "op de achterlijke Russische steppen" mogelijk de opvattingen van de Narodniki zijn ontwikkeld, maar zeer zeker niet die van de bolsjewiki. Afgezien daarvan is het niet moeilijk tegen de redenering van v.d.V. het nodige aan te voeren. In de eerste plaats wijzen we erop, dat in die landen van West-Europa waar het moderne kapitalisme behoorlijk ontwikkeld was, 't bolsjewisme in het algemeen nimmer enige betekenis of invloed heeft gekregen. Engeland, het oudste kapitalistische land ter wereld, heeft steeds de kleinste bolsjewistische partij gehad. Eveneens uiterst klein waren de bolsjewistische partijen in Nederland, België en Scandinavië. Dat de invloed van het bolsjewisme groter was in Frankrijk en Italië valt hieruit te verklaren, dat de kapitalistische ontwikkeling in die landen minder ver was voortgeschreden.

Natuurlijk zijn er uitzonderingen op de regel. De belangrijkste daarvan is Duitsland, dat een modern-kapitalistische produktiewijze kende, maar waar de burgerlijke (politieke) revolutie zich eerst in 1918 voltrok, met het gevolg dat daar in de jaren '20 een vruchtbare voedingsbodem bestond voor radikaal-burgerlijke bewegingen van het bolsjewistische type, vergelijkbaar met het jakobijnendom of het blanquisme 1). Men zou voorts kunnen opmerken, dat direkt na de tweede wereldoorlog de CPN in Nederland tien procent van de bij verkiezingen uitgebrachte stemmen op zich verenigde. De desbetreffende kiezers lieten zich bepaald niet leiden door leninistische inzichten, doch honoreerden eenvoudig de rol die bolsjewiki na 1941 gespeeld hadden in het nationale verzet.

Overigens lieten de Westeuropese arbeiders waarop v.d.V. doelt, zich evenmin leiden door leninistische beginselen of inzichten. Dat is 't tweede bezwaar tegen zijn redenering en het is een nog veel groter bezwaar dan het zojuist genoemde. De leninistische beginselen of inzichten kenden de Westeuropese arbeiders niet of nauwelijks, zomin als ze echt goed bekend waren aan hun intellektuele voormannen 2). Ze schaarden zich achter de partijen die verbanden met Moskou onderhielden omdat de Russische revolutie van 1917 hen met hoop en verwachting had vervuld.

Sj. v.d. V. is het met ons eens, dat n i e t het denken, doch de praktijk van de leninistische partijen en groepen de arbeidersstrijd bena-

1) Het blanquisme - genoemd naar de Franse revolutionair Auguste Blanqui (1805 - 1881) - is een stroming die ijverde voor een diktatuur der revolutionaire avantgarde en die haar denkbeelden zocht te verwezenlijken via in het geheim samenzwerende genootschappen.

2) Dat het bolsjewisme als theorie de voorwaarden en behoeften van de Russische burgerlijke omwenteling samenvatte is in West-Europa pas zeer geruime tijd na 1917 duidelijk geworden.

deelt. Maar, zo zegt hij, die praktijk is "nauw verweven met hun denken en wordt daar in hoge mate door gestuurd." Het heeft er de schijn van of v.d. V. hier aan onze redenering toevoegt. Immers, zijn betoog komt erop neer, dat hij ons wat de praktijk van de genoemde partijen en groepen betreft gelijk geeft, doch tevens meent, dat wij iets over het hoofd zien. Dit namelijk, dat niet slechts de praktijk het denken, maar omgekeerd ook het denken de praktijk beïnvloedt. In werkelijkheid is hij het die een wezenlijk deel van onze hele redenering over het hoofd ziet.

De negatieve invloed die alle zich als 'voorhoede' presenterende lieden op de strijd van de arbeiders uitoefenen - zo hebben wij duidelijk trachten te maken 3) - is een gevolg van hun bemoeienis als b u i t e n - s t a a n d e r s , welke de strekking heeft een zelfstandig optreden van arbeiders van z'n zelfstandig karakter te beroven. Om het blote feit dat dergelijke 'voorhoeden' de leiding pogen te krijgen gaat het daarbij, niet om ideeën. Natuurlijk houden arbeiders er bepaalde, vaak heel verschillende, ideeën op na. Maar dergelijke, leninistische, sociaaldemokratische of anarchistische ideeën spelen bij hun optreden geen enkele rol. Zij treden niet als leninisten, sociaaldemokraten of anarchisten, maar als a r b e i d e r s op. Dat optreden als arbeiders wordt juist allerm minst door wat voor soort opvatting ook gestuurd. Natuurlijk hoeft v.d.V. het met deze kijk op de werkelijkheid niet eens te zijn. Maar als hij daartegen bezwaren aan wil tekenen, dan dient hij o.i. toch wel duidelijk te maken waarom en niet omtrent dit deel van onze uiteenzetting het stilzwijgen te bewaren.

Waar v.d.V. nader over het denken en handelen komt te spreken, doet hij uitspraken die, naar het ons voorkomt, lijnrecht met elkaar in strijd zijn:

"Het is zeker niet zo dat het mogelijk is het denken en handelen van de arbeidersklasse te sturen."

"Het is echter wél mogelijk het denken van de arbeiders en hun doen een richting te geven."

Volgens v.d.V. bestaat er kennelijk een verschil tussen 'sturen' en 'richting geven'. Wij kunnen dat verschil met de beste wil van de wereld niet ontwaren. Wie iets of iemand stuurt, geeft iets of iemand een bepaalde richting. S.j. v.d. V. ziet het anders. Als hij het over 'sturen' heeft, dan heeft hij het kennelijk over sturen z o n d e r richting te geven, wat hij - zeer terecht zal ieder opmerken - "zeker niet voor mogelijk" houdt. Als hij van 'richting geven' spreekt, dan bedoelt hij daarmee richting geven z o n d e r t e s t u r e n en hij geeft zich daarbij geen rekenschap, dat wanneer men aan iets of iemand richting geeft, men iets of iemand in een bepaalde richting s t u u r t . S.j. v.d. V. is hier gestruikeld menen wij over een onnauwkeurige wijze van formuleren.

Die onnauwkeurigheid staat niet op zichzelf. In de passages die op de zojuist geciteerde woorden volgen komt men haar nog herhaaldelijk tegen. "Miljoenen arbeiders", schrijft v.d.V., "lieten zich volpompen met anti-semitische vooroordelen en wandelden zingend de loopgraven in." Er van afgezien, dat de eerste wereldoorlog wél een loopgravenoorlog was, maar de tweede niet, vinden wij het een onjuiste schildering van de werkelijkheid, dat miljoenen arbeiders zich vol lieten pompen met anti-semitisme.

3) Men zie *Daad en Gedachte* van april j.l., blz. 4.

semitisme was in Duitsland (en niet te vergeten Oostenrijk) vooral iets dat wijdverbreid was onder de middenstand die in de Joodse middenstand een gevaarlijke konkurrent zag. En als v.d.V. het een interessante vraag vindt waarom de arbeiders "kozen" voor de mogelijkheid "zich als een kudde lemmingen de dood in te storten", dan wijzen wij hem erop dat er van een k e u z e voor de dood natuurlijk geen sprake was en dat de vergelijking met lemmingen niet opgaat, aangezien deze dieren bepaald niet tengevolge van een soort doodsdrijf onder bijzondere omstandigheden in grote aantallen omkomen.

Onnauwkeurig - om niet te zeggen totaal verkeerd - is o.i. ook de wijze waarop v.d.V. de "konklusie" van Marx' maatschappij-analyse samenvat. Het is niet zó, dat de ontwikkeling van de kapitalistische samenleving er volgens hem toe zou leiden dat de onderste klasse voor het eerst in de wereldgeschiedenis de maatschappelijke macht zal overnemen. Het o v e r n e m e n van de maatschappelijke macht - dat wil zeggen het verschijnsel dat deze van de ene klasse op de andere o v e r g a a t - heeft zich op z'n minst al éénmaal eerder in de wereldgeschiedenis voorgedaan, namelijk toen de macht uit handen van de feodale adel overging in handen van de derde stand ofwel de bourgeoisie. Als de zegevierende strijd van de arbeiders aan de heerschappij van de bourgeoisie een einde maakt, komt er in de visie van Marx een einde aan de onderdrukking van de ene klasse door de andere. Het proletariaat wordt geen heersende klasse, maar iedere vorm van klasseheerschappij (en van macht; en van uitbuiting) verdwijnt.

Dat dit socialisme, zoals v.d.V. betoogt, een mogelijkheid is, die slechts verwezenlijkt zal worden wanneer de noodzaak zich daartoe aandient, onderschrijven we. Inderdaad gaat het om socialisme of barbarij. Maar over de rol die het inzicht in dit verband kan spelen, denken wij anders dan v.d.V. en ook anders dan Friedrich Engels het in de *Anti-Dühring* heeft geformuleerd. Uiteraard is wat men het 'wetenschappelijk socialisme' pleegt te noemen 'het produkt van de strijd tussen twee historisch ontstane klassen: het proletariaat en de bourgeoisie'. Het kon pas ontstaan en vorm krijgen, doordat die twee klassen er waren en de strijd tussen die twee zich afspeelde voor de ogen van hen, die er - door te abstraheren van alle ermee verbonden bijzondere verschijningsvormen - het algemene wezen van bloot legden en de onvermijdelijke ontwikkeling van duidelijk maakten. Maar de 'terugkoppeling' waarover v.d.V. - inderdaad in navolging van Engels - spreekt past niet erg bij Marx' analyse van de oorzaken van de proletarische klassenstrijd, die niet uit opvattingen (inzicht) voortspuit, maar uit de positie van de arbeiders als verkopers van de arbeidskracht in de kapitalistische maatschappij.

Het is al tientallen jaren lang door tal van schrijvers benadrukt, dat Engels bij z'n popularisatie van Marx' werk idealistische en reformistische elementen heeft binnengesmokkeld. Wat de kern van de zaak betreft zijn wij het met die auteurs eens. Maar 't kan natuurlijk niet worden verklaard uit een soort van 'geesteszwakte' bij Engels, wél daarentegen uit het feit, dat naar de door Marx van Hegel overgenomen opvatting iedereen en dus ook Engels (en Marx zelf) kind van zijn tijd is. In Engels laatste levensjaren deden zich maatschappelijke verschijnselen voor (de opkomst van de sociaaldemokratische partijen o.a.) die het niet verwonderlijk maken, dat hij reformistische invloeden onderging.

Als er over 'inzicht' wordt gesproken, dan wordt er bijna altijd kennis van de theorie of theoretische kennis mee bedoeld. Maar theoretische

kennis is - of men dat nu leuk vindt of niet - niet iets dat de klasse als zodanig zich eigen kan maken en wel omdat nu eenmaal net precies de proletarische levensomstandigheden dit in 't algemeen beletten. Gezien de maatschappelijke werkelijkheid waarin arbeiders verkeren, zal Sj. v.d. V. ons moeilijk van het tegendeel kunnen overtuigen.

Wat de door hem uit de brochure *Materie en Materialisme* geciteerde woorden betreft, ze werden vele jaren geleden geschreven en alles wat we sindsdien in de samenleving hebben waargenomen, heeft ons tot de overtuiging gebracht, dat we destijds bepaald nog niet helemaal vrij waren van een restje aan idealisme. Natuurlijk is alle theorie, zoals we hierboven uiteengezet hebben, een abstraktie van het bijzondere en is het bijzondere nooit iets anders dan de konkrete werkelijkheid waarmee iedereen in de dagelijkse praktijk van het leven heeft te maken. Maar de dagelijkse strijd van de arbeiders wordt niet door een theoretisch geschrift beïnvloed en de betekenis daarvan voor die strijd kan men gerust vergeten. Zouden we thans een brochure als de genoemde opnieuw uitgeven, dan zouden we de bewuste passage in het voorwoord niet opnieuw afdrukken en het geschrift op andere wijze bij de lezer introduceren. Waarmee natuurlijk niet gezegd wil zijn, dat we de tekst van geen betekenis achten. Maar de betekenis is er niet een, die van direkt belang is voor de dagelijkse strijd en zij kan dat ook niet zijn.

Vanzelfsprekend is inzicht wel degelijk van betekenis voor de strijd, maar dan niet inzicht in de vorm van theorie of theoretische kennis, maar inzicht in eigen handelen. Dáárom draait het in de discussie tussen arbeiders, in hun gesprekken op het werk of in het bedrijf. Sj. v.d. V. zal toch niet willen beweren, dat in dergelijke (altijd praktische) gesprekken de inhoud van *Materie en Materialisme* of van *Daad en Gedachte* aan de orde komt of zou moeten komen? Dit wil niet zeggen dat wij de theorie naar 'gezellige zolderkamertjes' verwijzen of ons werk - dat wij uit sociale bewogenheid ondernemen - gelijkstellen met het verzamelen van postzegels. Het betekent, dat wij streven naar een realistische benadering van het door Sj. v.d. V. aangesneden probleem.

Alle moeilijkheden die zich voor hem bij de behandeling daarvan voordoen spruiten naar onze overtuiging hieruit voort, dat hem de samenhang tussen theorie en praktijk, tussen het algemene en het bijzondere, niet helder voor ogen staat. Abstraheren is de voortdurende praktijk van de theorie. Op die manier wordt zij, doordat ze tot het w e z e n l i j k e doordringt, de theorie van de maatschappelijke werkelijkheid. En dat wil zeggen, dat zij tot de theorie van de praktijk van maatschappelijke klassen wordt, klassen die zich nu eenmaal anders gedragen dan individuen.

C.B.

A A N D E L E Z E R S

Enige tijd geleden hebben we onze lezers reeds bericht, dat wij van plan zijn om in de tweede helft van september een lezersbijeenkomst te houden. Op die bijeenkomst zouden we bijvoorbeeld de inhoud van *Daad en Gedachte* ter discussie kunnen stellen, want het is voor ons wel belangrijk te weten wat de lezers daarvan vinden. Er hebben zich reeds enkele lezers aangemeld, maar met wat meer aanmeldingen zouden we toch wel blij zijn. Daarom: laat ons weten deel te willen nemen aan die bijeenkomst.

DENG XIAOPING BLIJFT VOORALSNOG OP DE
EENMAAL INGESLAGEN WEG VOORTGAAN

In het februarinummer van *Daad en Gedachte* hebben we de vraag gesteld of er zich voor de hervormingspolitiek van Deng Xiaoping ook gevaren aandienen. Wij hebben vervolgens in het bewuste opstel die vraag in ontkennende zin beantwoord. De hervormingen, die in de afgelopen tien jaar in de Chinese Volksrepubliek tot stand zijn gekomen, zo luidde ons standpunt, houden wij voor veranderingen die niet kunnen worden teruggedraaid.

Sindsdien heeft men in de westerse kranten herhaaldelijk berichten kunnen lezen over een in China aan de gang zijnde machtsstrijd, waarvan de uitkomst nog allerm minst zou vaststaan en die mogelijk erwijze zou kunnen leiden tot een aanzienlijke verzwakking van Dengs positie, eventueel zelfs tot een terugkeer tot een beleid in de geest van Mao Tse-toeng. Houden wij, gegeven dat alles, onze in februari verkondigde opvattingen nog steeds voorjuist? Dat doen wij inderdaad.

Natuurlijk komt het niet bij ons op om het bestaan van de kennelijk in China woedende machtsstrijd te ontkennen. Waarop wij echter de aandacht zouden willen vestigen is dit, dat het bij die strijd om niets anders dan politieke geschillen blijkt te gaan, dat wil zeggen om zaken die de bovenbouw van de samenleving betreffen, niet de economische onderbouw. Niet alleen Deng, maar ook die funktionarissen die sinds de recente jaarwisseling aan de top van de Chinese samenleving de plaats van ontslagen en in onmin geraakte figuren hebben ingenomen, hebben telkens en telkens weer verzekerd, dat er géén wijzigingen zullen worden gebracht in het economisch program en het economisch beleid.

In de loop van de jaren sedert het begin van de zogenaamde 'culturele revolutie' en vooral daarna, hebben wij - 't zal onze lezers bekend zijn - er telkens weer op gewezen, dat in China de nieuwe managersklasse, na de leidersaanspraken van de partijbureaukratie te hebben teruggewezen, hoe langer hoe steviger in het zadel kwam. Op een gegeven moment meenden wij te moeten vaststellen, dat de beslissende slag tussen beide maatschappelijke groepen al was geleverd en met een overwinning van de managers geëindigd. Alle konflikten die vervolgens nog plaats vinden of plaats zullen vinden, zo betoogden wij, kan men als 'achterhoedegevechten' beschouwen. Wij zien geen enkele reden of noodzaak om die mening te herzien. Want konflikten over dingen die de politieke bovenbouw van de samenleving betreffen kunnen inderdaad moeilijk anders dan juist als achterhoedegevechten worden gekarakteriseerd. Die karakterisering zou bepaald niet toepasselijk zijn indien er gestreden werd om de koers van het economisch beleid. Tot dusver is er echter niets dat daarop wijst en dat betekent, dat de economische onderbouw van de Chinese samenleving aan geen aanvallen bloot staat.

De konklusie kan geen andere zijn, dan dat het achterhoedegevecht veel en veel langer duurt dan het zich even liet aanzien. Voorzichtigheidshalve voegen we hier aan toe, dat het best zelfs nog geruime tijd kan voortduren. Veranderingen in de maatschappelijke bovenbouw voltrekken zich nu eenmaal overal - en niet alleen in China - veel langzamer dan veranderingen in de economische onderbouw. Bepaalde verschijnselen in de

Chinese samenleving maakten, dat men geneigd was dat gemakshalve maar even te vergeten. Het feit echter veranderd weinig aan het wezen van de Chinese ontwikkeling.

In oktober a.s. komt het dertiende Chinese partijcongres bijeen. De verwachting is, dat daar de huidige machtsstrijd zal worden beslecht. Of dat inderdaad zo is moet worden afgewacht. Indien echter aldaar het economische beleid niet zal worden aangetast, kunnen er hoofden rollen, kan zelfs de positie van Deng worden ondermijnd, maar blijft de aan de gang zijnde hervorming onaangetaast. Want wat men vooral niet dient te vergeten: het is niet de hervormingspolitiek van Deng, maar die van China en als Deng van het toneel verdwijnt - hetzij doordat hij ten val wordt gebracht, hetzij doordat hij sterft - dan blijft voor China de gebiedende noodzaak van die hervormingen onverminderd voortbestaan.

=====

DE STRIJD VAN DE VAKBEWEGING? MOGEN WE VRAGEN WELKE STRIJD U BEDOELT?

In *NRC/Handelsblad* van 2 juni j.l. heeft een van de redakteuren van deze krant erop gewezen, dat er tegenwoordig bij de vakbeweging niets van enige vorm van strijd valt waar te nemen. Niet meer, zegt hij. Vroeger, zelfs nog maar kort geleden, was dat anders, meent hij. Toen liep, zo zegt hij, de toenmalige voorzitter van de FNV, Wim Kok, op het Haagse Malieveld met een button ter grootte van een verkeersbord en met daarop de tekst "*Ik pik het niet*". Volgens de journalist in kwestie is sindsdien 'de klad in de beweging gekomen'.

We zouden deze krantenman willen vragen of hij nu werkelijk in ernst van mening is, dat 't lopen met een button met de zojuist geciteerde woorden, een vorm van *s t r i j d* is. Onze opvatting luidt, dat zoiets een surrogaat voor de strijd vormt, iets dat ervoor in de plaats wordt gezet, iets dat de indruk van enige aktiviteit moet wekken, iets wat in feite niemand - geen ondernemer en geen politikus - pijn doet en derhalve dan ook totaal niets voorstelt.

Maar is het voorbeeld in het liberale dagblad wellicht verkeerd gekozen? Had de schrijver van het stukje verder in het verleden moeten teruggaan en met andere voorbeelden komen aandragen? Dat hangt er van af wat hij betogen wilde. De strekking van zijn artikel was, dat er thans een erg nauwe samenwerking te konstateren valt tussen de top van de vakbeweging en de top van het bedrijfsleven. Maar een dergelijke samenwerking heeft er in wezen altijd bestaan. De vakbeweging heeft altijd de arbeiders in het ga-reel trachten te houden en zelfstandig optreden van hun kant trachten te voorkomen. In zoverre heeft zij altijd in 't belang van de ondernemers gefungeerd. Strijd heeft de vakbeweging slechts gevoerd tegen de resten van een samenleving, die zich nog niet of nog niet geheel bij de kapitalistische produktiewijze had aangepast. Maar die strijd ligt heel ver achter ons. Hij is bepaald niet iets uit het recente verleden, zoals de redakteur in kwestie schijnt te geloven.

=====

M A R S H A L L - H U L P ? I N D E R D A A D , P U U R E G O I S M E

Op woensdag 27 mei j.l. wijdde *NRC/Handelsblad* verscheidene pagina's aan het feit, dat 't dezer dagen precies veertig jaar geleden was, dat de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken George Marshall te kennen gaf, dat de Verenigde Staten bereid waren het als gevolg van de tweede wereldoorlog totaal verarmde Europa op grote schaal financiële hulp te verlenen. Met die hulp, bekend geworden als de Marshall-hulp of het Marshall-plan, waren in de daaropvolgende jaren meer dan 10 miljard dollar gemoeid, waarvan alleen Nederland er 968 miljoen ontving. Het geld werd deels geleend, maar ten dele ook geschonken en het vormde de basis van de economische wederopbouw van ons werelddeel. Van de kapitalistische wederopbouw, wel te verstaan.

Wie ooit gedacht of geloofd mocht hebben, dat de Amerikanen uit een soort van solidariteit met West-Europa of uit humanitaire overwegingen destijds diep in de beurs hebben getast, wij in ieder geval niet. Wij hebben nooit een andere opvatting gehuldigd dan deze, dat kapitalisten (en namens hen kapitalistische regeringen) slechts dan een visje uitgooien indien zij dat gewenst of noodzakelijk achten om een kabeljauw te vangen. De Verenigde Staten, zo hebben wij altijd beweerd, hebben alleen maar miljarden in Europa gepompt, omdat zij het niet zonder een welvarend, dat wil zeggen koopkrachtig Europa konden stellen, omdat zij nu eenmaal hun produkten moesten kunnen afzetten op de Europese markt.

Met die opvatting hebben wij uiteraard jarenlang alle sprookjevertellers en beroepsleugenaars tegen de haren in gestreken. Het aardige is nu, dat de auteurs van de aan de Marshall-hulp gewijde artikelen in genoemd dagblad ons volkomen in het gelijk stellen.

"De Amerikaanse ruimhartigheid", zo heet het daar, "was bepaald niet van filantropische aard. Amerika had een koopkrachtig afzetgebied nodig. En nog belangrijker was, dat het moest worden voorkomen, dat Europa een voedingsbodem werd voor het kommunisme."

Wat van deze twee dingen het belangrijkste was valt ons inziens moeilijk uit te maken. In ieder geval lijkt het ons zo, dat men niet uit liefde voor Europa dit werelddeel van het kommunisme wilde vrijwaren, doch uitsluitend uit Amerikaans eigenbelang. Met een Europa waar een privaat-kapitalistische produktiewijze zou heersen, zou beter en gemakkelijker warenruil tot stand kunnen komen. Hoe dit ook zij: aan de door de krant in kwestie naar voren gebrachte zienswijze hebben wij weinig toe te voegen. Destijds vernam men uit de pers heel andere geluiden. Thans kan men blijkbaar niet langer om de werkelijkheid heen.

=====

O M W E L K E B E W E G I N G G A A T H E T E I G E N L I J K ?

Blijkens berichten in de pers hebben einde mei diverse actiegroepen in Amsterdam een 'werkkongres' gehouden, waarin zij zich bezig hielden met de vraag hoe 'linkse media en organisaties moeten omgaan met de toenemende po-

gingen tot onderdrukking van de linkse beweging en haar organen'. Dat wij leven in een maatschappij waarin diverse vormen van onderdrukking zich hoe langer hoe duidelijker en hoe langer hoe krachtiger manifesteren valt naar onze mening niet te bewtisten. De voorbeelden liggen voor het opscheppen. Maar van welke beweging spraken zij eigenlijk die daar in de hoofdstad in een tent op het terrein van het voormalige Wilhelmina Gasthuis bijeengekomen waren? In geen geval, dat werd ons uit de verslagen wel duidelijk, over de beweging van de arbeiders en zelfs nauwelijks over de zogenaamde arbeidersbeweging.

In de werkkraant van het kongres kon men onder andere lezen:

"Momenteel is er geen sprake van een beweging, maar van een scene met verschillende groepen die eerder door een lifestyle dan door een gezamenlijk doel en strategie bijeen worden gehouden."

Dat zijn natuurlijk wat zonderlinge woorden gevloeid uit de pen van kongresgangers die over de onderdrukking van de 'linkse beweging' diskussieren. Als er momenteel geen 'beweging' is, hoe kan die dan onderdrukt worden? Maar dat is hún probleem en niet het onze. Waar het ons om te doen is, dat is erop te wijzen, dat alleen al een opsomming van de aan de orde gestelde thema's volstrekt duidelijk maakt wat voor vlees men hier in de kuip had. Die thema's waren: 'politieke advokatuur en haar klanten', 'smeris en inlichtingendiensten', 'beweging en repressiedenken', 'verhouding eigen media en beweging'. Laat de lezer ons niet vragen wat of hier allemaal mee bedoeld wordt. We willen alleen maar konstateren dat geen van deze onderwerpen ook maar iets te maken heeft met de dagelijkse strijd van de arbeidende klasse, alles daarentegen met de praktijk van idealistische groepen of individuen, die vanwege die praktijk of vanwege de door hen gehuldigde ideologie in konflikt komen met politie en justitie. In dit verband is het typerend en veelzeggend, dat de tijdens de beraadslagingen genoemde voorbeelden van onderdrukking nimmer betrekking hadden op de onderdrukking van stakers, postende arbeiders of bedrijfsbezetters. Niet 't optreden van de ME tijdens de Rotterdamse havenstakingen werd bijvoorbeeld genoemd, noch dergelijk optreden bij de ontruiming van fabrieken of de vonnissen van rechters tegen stakende vrachtwagenchauffeurs of PTT-personeel.

Over de 'onderdrukking van links Nederland' ging het op dit kongres. We houden dat voor een juiste aanduiding. Maar 'links' Nederland en de uit noodzaak voor haar materiële belangen strijdende arbeidersklasse zijn door een brede kloof van elkaar gescheiden. Dat wisten we. Het bedoelde kongres heeft het andermaal bevestigd.

=====